

УДК 130.2:75.044:341.485(=411.16)
DOI: 10.26565/2306-6687-2020-62-09

Фісун Катерина Геннадіївна

кандидат філософських наук, доцент кафедри теорії культури і філософії науки
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Адреса: 61022, Харків, майдан Свободи, 4
E-mail: k.g.fisun@karazin.ua
ORCID: 0000-0001-9353-8106

РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ГОЛОКОСТУ В ЖИВОПИСІ ФЕЛІКСА НУССБАУМА

Стаття присвячена аналізу репрезентацій Голокосту в живописі Ф. Нуссбаума з точки зору історико-філософського, візуально-антропологічного, семіотичного аналізу. Проблематика статті обумовлена недостатньою вивченістю образів Голокосту в живописі, в тому числі як саме в живописі репрезентовані пам'ять єврейського геноциду, досвід депортації у табори смерті, травми від Голокосту. Актуальність статті обумовлена недостатньою вивченістю творчості німецького художника, жертви Голокосту Ф. Нуссбаума. Живописець є представником художньої течії «нова об'єктивність», яка була орієнтована на відображення реальної суті речей, а також зазнав впливу модерністських течій і антинацистського руху. Ф. Нуссбаум є жертвою Голокосту, якому разом із сім'єю довелося залишити Німеччину, постійно переховуватися, і зрештою судилося загинути в таборі Аушвіц-Біркенау. Значний період творчості Ф. Нуссбаума присвячений відображенню жахів у таборі для інтернованих Сен-Сіпрієн, в якому перебував художник. Авторка розглядає концепції культурної пам'яті в зарубіжній історіографії, концепції філософії екзистенціалізму, через призму яких аналізує практики єврейського геноциду (ізоляція євреїв, доля біженців тощо) і те, в яких образах живопису ці практики відобразилися. В статті досліджується, як події Голокосту вплинули на формування суб'єктивності художника, на його художню манеру, символи і художні засоби, які він використовує в роботах. В ракурсі візуально-антропологічного аналізу авторка виділяє проблемні теми, які відобразилися у картинах Ф. Нуссбаума: травматичний досвід еміграції заради виживання, досвід депортації і життя у таборі, відчуття страху і наближення смерті, сімейна тема і особисті переживання Голокосту. Авторка виділяє автобіографічні, історико-філософські, мистецтвознавчі аспекти живопису Ф. Нуссбаума. В статті розглядається, за допомогою яких художніх засобів через живопис Ф. Нуссбаум намагається протистояти політиці єврейського геноциду. На прикладі творчості Ф. Нуссбаума авторка аналізує, як саме художник зображує «травматичні місця» (за А. Ассман), і як виражає травматичний досвід в художніх образах.

Ключові слова: Голокост, Фелікс Нуссбаум, травма, пам'ять, біженці, живопис.

Fisun Kateryna Hennadiivna

PhD in philosophy, associate professor of
Department of Theory of Culture and Philosophy
of Science
V. N. Karazin Kharkiv National University
Address: 61022, Kharkiv, Freedom Square, 4
E-mail: k.g.fisun@karazin.ua
ORCID: 0000-0001-9353-8106

HOLOCAUST REPRESENTATIONS IN PAINTING OF FELIX NUSSBAUM

The article is devoted to the analysis of Holocaust representations in Felix Nussbaum's paintings according to historical-philosophical, visual-anthropological, semiotic analysis. Topic of the article is justified by insufficient study of Holocaust images in painting, including the way of representation the memory of the Jewish genocide in painting, experience of deportation to death camps, Holocaust traumas. The relevance of the article is due to insufficient study of the work of the German artist of Jewish origin Felix Nussbaum, who was a victim of Holocaust. Nussbaum as an artist represents an artistic movement «New Objectivity» which was focused on reflecting real essence of things; the artist was also influenced by modernist movements as well as the anti-Nazi one.

Nussbaum is a victim of Holocaust who was forced to flee from Germany with his family, constantly go into hiding, and in the end he perished in the concentration camp Auschwitz. Significant period of Nussbaum's legacy is dedicated to the reflection of horrors in the camp Saint-Cyprien (an internment camp), where he was sent. The author considers the concepts of cultural memory in foreign historiography, concepts of the existentialism philosophy, through the prism of which he analyzes the practices of Jewish genocide (Jewish isolation, destiny of refugees, etc.) and what images painting used for its representation. The article investigates, how events of Holocaust affected the formation of artist's subjectivity, his artistic manner, symbols and artistic means which he uses in his works. In the perspective of visual-anthropological analysis author highlights problematic topics and typology of images, which were reflected in the paintings of Felix Nussbaum, namely: traumatic experience of emigration for survival, experience of deportation and life in the camp, feelings of fear and approaching of death, family theme and personal experiences of the Holocaust. The author highlights autobiographical, historical-philosophical, artistic aspects of Felix Nussbaum's paintings. The article considers what artistic means Nussbaum used to oppose the policy of Jewish genocide through painting. Based on Felix Nussbaum's work, the author analyses how the artist depicts «traumatic places» (based on Aleida Assmann), and how he expresses his traumatic experience in artistic images.

Key words: Holocaust, Felix Nussbaum, trauma, memory, refugees, painting.

Інтерес до теми репрезентації Голокосту в живописі Фелікса Нуссбаума обумовлений тим, що сьогодні маловивченими залишаються образи Голокосту у візуальному мистецтві. Професійний живопис художників єврейського походження (наприклад, М. Готтліба, І. Кауфмана, М. Шагала, М. Ротко, ін.) поширюється ще в XIX столітті, на що вплинув культурно-просвітницький рух Гаскала і розвиток ідей єврейської емансипації (М. Мендельсона, Л. Пінскера, Т. Герцля), асиміляція євреїв і відхід від жорстких традицій іудаїзму, але тема єврейської ідентичності в живописі залишилася поза увагою серйозних філософських і візуальних досліджень.

Якщо образи єврейської культури, єврейської ідентичності, Голокосту на матеріалі літератури вже були об'єктом літературознавчих досліджень (Г. Грабовича, В. Суковатої [Суковатая, 2018], М. Шкандрія, Я. Грицака), то відображення Голокосту на матеріалі живопису обмежене декількома дослідженнями центру «Яд Вашем» (Ю. Шендар [Shendar], Л. Елсбі [Elsby]), один із інтересів якого направлений на викладання історії єврейського геноциду через живопис і його інтерпретацію. До теми репрезентації Голокосту в живописі привертають увагу такі художники, як: К. Бодек, К. Лоу, Л. Хаас, Б. Шульц, Г. Оломуцька, К. Дойч, які малювали сцени з життя ув'язнених в гетто, їх страждання – те, що вони бачили і переживали, перебуваючи в нацистських концентраційних таборах.

Особливе місце в історії розвитку мистецтва періоду Голокосту займає живопис Ф. Нуссбаума (1904 – 1944), німецького художника єврейського походження, жертви Голокосту, який створив значну кількість картин, присвячених єврейському геноциду. Довгий час живопис Ф. Нуссбаума залишався невідомим до відкриття дому-музею в Оснабрюке (1998), створеного за проектом Д. Лібескінда. Творчості Ф. Нуссбаума присвячені деякі публікації В. Койфмана [Койфман, 2018], В. Ротенберга [Ротенберг, 2005], Т. Сологуб [Сологуб, 2017], Д. Вайншельбаума [Вайншельбаум, 2013]), які представляють собою авторські рефлексії над біографією та окремими картинами художника. *Актуальність* статті полягає в недостатній дослідженості живопису Ф. Нуссбаума з точки зору візуальної антропології, що дозволяє аналізувати очевидні та приховані наративи осмислення влади, насилля і спротиву їм, суб'єктивне відображення історичних подій і їх наслідків, в тому числі рефлексії над Голокостом. Серед прикладів аналізу живопису як складного семіотичного тексту можна назвати роботи Дж. Бергера «Мистецтво бачити», Л. Нохлін «Уявний Схід».

Мета статті – дослідити візуальні репрезентації Голокосту і основні проблемні теми в контексті художніх образів і сюжетів живопису Ф. Нуссбаума, тобто розглянути саме візуально-антропологічний вимір Голокосту на матеріалі живопису. Ми ставимо перед собою такі *завдання*: 1) проаналізувати історико-філософські джерела, присвячені пам'яті і травмі Голокосту, проблемі біженців; 2) вивчити образи і сюжети живопису Ф. Нуссбаума, які візуалізують трагедію Голокосту; 3) розглянути, в яких образах і сюжетах живопису, за допомогою яких художніх засобів Ф. Нуссбаум як жертва Голокосту відобразив своє розуміння єврейського геноциду.

Методологічною основою роботи виступають праці з філософії «після Голокосту» Х. Арендт («Ми біженці» [Арендт, 2016], «Про насильство»), Ж.-П. Сартра («Буття і ніщо» [Сартр, 2000], «Роздуми про єврейське питання»), Е. Левінаса («Важка свобода» [Левінас, 2004]), Т. Адорно («Після Освенцима» [Адорно, 2003]). Ми спираємося на концепції пам'яті (П. Нора [Нора, 1999], А. Ассман [Ассман, 2012]); історіографічні праці, в тому числі з вивчення Голокосту в Європі і Україні (С. Брухфельда і П. Левіна [Bruchfeld, 2018], І. Майнен і А. Маєра [Meinen, 2013]), Т. Снайдера [Снайдер, 2015]), П. Дебуа [Desbois, 2008], Г. Грабовича, Л. Зашкільняка); ідеї представника семіотичної школи Ю. Лотмана [Лотман, 1998], який обґрунтував погляди щодо «пам'яті мистецтва» і мистецтво як «документ епохи».

Досліджуючи проблему репрезентації Голокосту в живописі Ф. Нуссбаума, варто звернутися до концепцій пам'яті в історіографії, які допомагають зрозуміти сюжети живопису як образи певних «місць пам'яті» (з термінології П. Нора і А. Ассман). Зокрема до досліджень культурної пам'яті А. Ассман [Ассман, 2012], яка говорить про «реанімування пам'яті» саме завдяки «місцям пам'яті», що підтримують формування національної ідентичності певної спільноти. А. Ассман розглядала образи травми в літературі, і підкреслювала, що вони складно піддаються аналізу через складність вираження людиною свого болючого досвіду, бо цей досвід, приглушений травмою, ніколи не минає, він не знає минулого часу. Досліджуючи образи травми від Голокосту в живописі Ф. Нуссбаума, важливим для нас виступає те, як художник зображує «травматичні місця» [Ассман, 2012], і як виражає травматичний досвід в художніх образах. Наукова новизна статті полягає в дослідженні образів Голокосту, образів жертв Голокосту і досвіду травми через Голокост на прикладі живопису Ф. Нуссбаума в ракурсі історико-філософського, візуально-антропологічного, семіотичного аналізу.

Біографія Ф. Нуссбаума дозволяє подивитися на живопис як на певні відображення Голокосту, і як практики єврейського геноциду (ізоляція євреїв, депортація, життя у таборі) вплинули на формування суб'єктивності художника, і який візуальний вимір ця суб'єктивність отримала. Для цього коротко розкриємо основні події з життя художника. Ф. Нуссбаум народився у єврейській родині торговця в місті Оснабрюк Філіпа Нуссбаума. В 1932 р. отримав стипендію Берлінської академії мистецтв (в якій навчався) на творчу поїздку до Риму, і більше до Німеччини художнику не судилося повернутися. З початком антиєврейських акцій в 1933 р. в берлінському ательє були спалені ранні картини художника (більше 150) [Сологуб, 2017]. В 1934 р. Ф. Нуссбаум покинув Академію мистецтв, а у 1935 р. разом зі своєю дружиною польською художницею, єврейкою Фелкою Платек переїхав до Брюсселю. Після вторгнення німців у Бельгію в 1940 р. Ф. Нуссбаума заарештували і відправили в табір для інтернованих Сен-Сіпрієн на півдні Франції. Того ж року Ф. Нуссбаум клопотав про повернення до Німеччини, і після прибуття на контрольний пункт у Бордо йому вдалося втекти. Завдяки підтримці знайомих художнику вдавалося певний час переховуватися в Брюсселі та малювати те, що він встиг побачити в таборі. Але 1944 р. Фелікса і Фелку заарештували і відправили у табір Мехелен, а потім депортували в табір Аушвіц-Біркенау, в якому сім'я загинула [Вайншельбаум, 2013; Сологуб, 2017; Койфман, 2018].

Живопис Ф. Нуссбаума відноситься до художньої течії «нова предметність» («нова об'єктивність», нім. Neue Sachlichkeit), що було орієнтовано на відображення реальної суті речей. Характерними особливостями мистецтва «нової предметності» були: перебільшена деталізація, бажання сприймати реальні речі такими, якими вони є без романтизації та ідеалізації. Рання творчість Ф. Нуссбаума була пов'язана з роками навчання живопису в Гамбурзі, Берліні та Римі, наслідуванням манери Ван Гога, впливом нового мистецтва (експресіонізму, сюрреалізму, примітивізму), але метою художника врешті решт було створення свого власного стилю. Відомо, що Ф. Нуссбаум представляв своє мистецтво на виставці вільного об'єднання художників в Парижі (1938) під назвою «Вільне німецьке мистецтво», що засуджувало війну та нацизм [Сологуб, 2017].

До початку антиєврейських акцій в роботах Ф. Нуссбаума простежуються різні теми і різні образи людей та простору. Можна говорити про те, що у ранніх довоєнних картинах відобразився життєвий оптимізм художника, коли нічого не віщувало біди, про що говорять яскраві кольори на картинах міського простору й пейзажів («Вид вулиці», 1926, «Склад», 1926, «Місцевий листоноша», «Закохані», 1928, «Мій батько», 1926, «Два єврея (в синагозі Оснабрюка)», 1926, «Переможець велогонки», 1929, «Художник в майстерні», 1931). Яскравістю виділяється картина

«Узбережжя в Рапалло» (1934), яка була написана у часи відпочинку з сім'єю в Італії. На початку 1930-х років в живописі Ф. Нуссбаума з'являються образи смерті. Це було пов'язано як з новими авангардними течіями у мистецтві, так і з подіями Другої світової війни й Голокосту, що сформували трагічне світобачення художника. Наприклад, на картині «Шибениця» (1930) зображені місця казні та скелети з оголеними черепами, які з іронічною посмішкою несуть труну. Надалі картини художника вже ніколи не будуть такими яскравими, як раніше, а образи смерті зустрічатимуться частіше.

Після повернення з табору Сен-Сіпрієн до Бельгії життя для Фелікса не стало кращим, – в цій країні він був «небажаним емігрантом», і з усією силою відчував не тільки страх бути заарештованим через приналежність до єврейства, а і відчував себе чужим у чужій країні. За Х. Арендт, якій належить відома робота «Ми біженці», досвід єврейських біженців є найболючішим, бо саме вони переживали «подвійну травму», – як від переслідувань, так і переїзд в іншу країну, в якій сприймалися як «соціально-небезпечні елементи», «ворожі іноземці», «свідомі ізгої», переживали відірваність від дому та відчуженість [Арендт, 2016]. Про досвід депортації, коли свобода не є вибором, а є важким вироком для людини, що вимушено залишає свій дім, також писав Е. Левінас [Левінас, 2004].

В якості прикладу можна згадати про досвід Лео Бретхольца [Бретхольц, 2013], австрійського єврея і очевидця Голокосту, який побував у декількох таборах, в тому числі в Сен-Сіпрієн, втік з поїзда, прямуючого до табору Аушвіц, і який дивом вижив. В залишених свідченнях Л. Бретхольц писав, що до біженців як «підірваних елементів» було вороже ставлення подвійної сили – і як до євреїв, і як до біженців. Табірні умови, за словами автора, не були сумісні з життям: «Ми були колонією мандрівників, що безцільно борознять пісок, людьми, що вбивають час...Ці часові стерегли людей, які не були їх ворогами, – бідолашних вигнанців євреїв...Це був ізольований, що зводить з розуму, маленький світ...» [Бретхольц, 2013]. Так само свій досвід біженця Ф. Нуссбаум відобразив в ряді картин, які заслуговують окремого розгляду.

Травматичний досвід еміграції Ф. Нуссбаума був відображений в образах біженців – це *перша типологічна лінія образів*, яку ми виділяємо в живописі художника. Єврейські біженці, які постійно переховуються, представлені в роботах: «Біженець» (1939), «Автопортрет з єврейським паспортом» (1943), «Страх (Автопортрет з племінницею Маріанною)» (1941). В контексті ідей Ж.-П. Сартра втечу можна розглядати як спротив ідеологічній системі, так і як спротив підкорюватися Іншому (ворогу, спостерігачу) та його контролюючому погляду [Сартр, 2000]. Але спроба чинити опір Іншому з метою врятувати своє життя – це і є, за Ж.-П. Сартром, спробою ствердити свою ідентичність. Можна говорити про те, що саме активна художня творчість для Ф. Нуссбаума стала шляхом сублімації пережитих емоцій в таборі Сен-Сіпрієн, які він не міг виразити іншим шляхом.

Однією з показових картин, що відображає трагедію еміграції, є картина «Біженець» (1939). На передньому плані картини зображено стіл, на якому стоїть глобус, на задньому плані знаходиться герой картини, і біля нього лише палка та згорток. Глобус є ключовим елементом композиції (його половина знаходиться в тіні), що символізує втрачену дорогу, невідомість і незрозумілість подальшої долі людини. На думку Ю. Шендар [Shendar], Ф. Нуссбаум зобразив людину, яка знаходиться у відчаї, і згорток поряд підводить глядача до того, що герой готовий бігти, але не знає куди саме, бо у євреїв більше немає місця у Європі, у них більше немає дому. Оголені дерева, які зобразив Ф. Нуссбаум, в традиціях єврейського погребального мистецтва вважається символом втрати і перерваного життя, вказує Ю. Шендар [Shendar]. Ситуація, яку зображує художник, не відображає можливості порятунку і виходу, а навпаки – момент відчаю і приреченості людини.

Травматичний досвід життя у таборі Ф. Нуссбаум передав в образах ув'язнених, що становлять *другу типологічну лінію образів* в живописі художника («Ув'язнений», 1940, «Автопортрет з ключем в таборі Сен-Сіпрієн», 1941, «Лагерна синагога», 1941, «Буря. Вигнанці», 1941, «Притулок. Ув'язнені в Сен-Сіпрієн», 1942, «Прокляті», 1943 – 1944, «В'язень біля вікна», 1943). У таборі Ф. Нуссбаум по-справжньому відчув на собі, що таке бути вигнанцем із власної країни і ворожим євреєм, і зобразив табір дуже реалістично з пекельними умовами існування для людини («Ув'язнений», 1940, «Автопортрет в таборі», 1940).

Репрезентативною є картина «Буря. Вигнанці» (1941), на якій зображені ув'язнені на березі моря. Трагічні настрої передає буря і похмуре небо, темна кольорова палітра. Значну увагу

художник приділяє зображенню різних емоцій в'язнів, які усвідомили безнадійність ситуації. Глобус як символ розгубленості перед невідомістю зустрічається неодноразово в картинах Ф. Нуссбаума. В картині «Притулок. Ув'язнені в Сен-Сіпрієн» (1942) Ф. Нуссбаум дуже детально зобразив емоції виснажених ув'язнених: в одних на обличчі сум, у інших – розгубленість, хтось в надії роздивляється глобус, а хтось взагалі у відчай відвернувся, і закривши обличчя руками, навіть не намагається знайти вихід.

Третю типологічну лінію образів в живописі Ф. Нуссбаума становлять образи авторського «Я» (образи себе). Можливо простежити динаміку суб'єктивних рефлексій Ф. Нуссбаума над власними травмами війни й Голокосту: зі зміною подій (переслідування, депортація у табір Сен-Сіпрієн) змінюються кольори і емоції, які намагався передати художник в своїх автопортретах. Можна помітити, що до депортації в табір автопортрети виконані у більш яскравих кольорах («Автопортрет з синім капелюхом», 1927, «Автопортрет із маскою», 1928, «Автопортрет з тканиною художника», 1935, «Автопортрет із рамкою», 1935, «Автопортрет як гримаса II», 1936, «Автопортрет. Свист», 1936, «Автопортрет з яблуком», 1936). Надалі кольори змінилися на більш темні і холодні, і можна помітити, як картини стають способом репрезентації страху автора і посилення переживань («Автопортрет перед будинками», 1938, «Автопортрет у студії», 1938, «Автопортрет у сюрреалістичному пейзажі», 1939, «Автопортрет з яблучним цвітінням», 1939, «Автопортрет із скабіозою», 1939). Образи власного «Я» демонструють зміни суб'єктивного сприйняття подій художником – від переслідувань до депортації у табір.

Одним із цікавих автопортретів є «Автопортрет з братом» (1937), в якому Ф. Нуссбаум демонструє різні реакції на переслідування та загрозу смерті. За спиною брата, на обличчі якого спокій і смиренність, стоїть Ф. Нуссбаум, який не стримує сміху, як і на більшості своїх автопортретів. Цей сюжет можна інтерпретувати як візуалізацію внутрішнього страху і відчаю людини, що за зовнішнім спокоєм чи сміхом намагається їх приховати або подолати. Автопортрети, що були написані Ф. Нуссбаумом після перебування у таборі Сен-Сіпрієн («Страх (Автопортрет з племінницею Маріанною)», 1941, «Автопортрет у таборі», 1940), виглядають ще більш похмурими і тривожними, передають страх людини за своє життя й відчай. На нашу думку, для Ф. Нуссбаума було важливим не тільки відобразити ситуацію приреченості євреїв, а і відобразити своє індивідуальне сприйняття подій. На більшості полотен Ф. Нуссбаум зображує себе як причетного до подій, їх свідка. У роботах: «Автопортрет з посвідченням особи єврея» (1943), «В'язень біля вікна» (1943), «На вулиці. Портрет сина Якова» (1943) художник натуралістично змальовує себе та інших жертв з жовтою зіркою Давида, яка підкреслювала інакшість ув'язнених.

Четверту типологічну лінію образів, яку ми виділяємо в живописі Ф. Нуссбаума, складають репрезентації єврейської сім'ї, або близьких родичів художника, які постраждали внаслідок Голокосту («Вечір (Автопортрет з Фелкою Платек)», 1942, «На вулиці. Портрет сина Якова», 1943, «Автопортрет в підпіллі (з дружиною Фелкою і сином Яковом)», 1944). Якщо в автопортреті з дружиною Фелкою Платек «Пара на березі річки (Автопортрет з Фелкою Платек)» 1932 р. ми бачимо закоханих, які спокійно прогулюється, то в картині «Автопортрет в підпіллі (з дружиною Фелкою і сином Яковом)» 1944 р. ми бачимо сім'ю, яка в розпачі шукає притулку. Батько вивчає мапу, син переглядає газету, в яких часто публікували повідомлення про антиєврейські акції. Газета або її обірваний шматок зустрічається на декількох картинах Ф. Нуссбаума («Буря. Вигнанці», 1941, «Вечір (Автопортрет з Фелкою Платек)», 1942, «Шарманщик», 1942 – 1943), за допомогою яких Ф. Нуссбаум ніби нагадує про те, що через пресу відбувалося залякування і формування негативного образу єврея у суспільній свідомості. «Автопортрет в підпіллі (з дружиною Фелкою і сином Яковом)» (1944) передає трагедію єврейських сімей, що у часи Голокосту втрачали рідних, в тому числі трагедію родини самого Ф. Нуссбаума, якому на початку війни довелося назавжди розлучитися із своїми батьками і переховуватися з дружиною та сином.

Особливою серед інших картин Ф. Нуссбаума виступає робота «Вечір (Автопортрет з Фелкою Платек)» (1942), на якій напівголений художник стоїть разом зі своєю повністю оголеною дружиною. Цей сюжет виділяється серед «табірних» сюжетів Ф. Нуссбаума і, на перший погляд, ніяким чином не стосується Голокосту, але це не так. Натяком на цікаву філософсько-художню паралель служить рослина в руці Фелки. Цей автопортрет може розглядатися як певна алюзія на історію вигнання Адама і Єви з райського саду, які через гріхопадіння перетворилися із

бажаних Господом творінь у вигнанців. Зображення Адама і Єви, в тому числі з рослиною в руці, якою вони прикривають тіло, ми знаходимо ще на фресках та на полотнах відомих художників XV – XIX ст., що торкалися у своїй творчості теми гріхопадіння перших людей (фреска Мазаччо «Вигнання з раю», 1425, «Гріхопадіння» Г. Ван дер Гуса, 1479, «Адам і Єва» А. Дюрера, 1507, «Адам і Єва» Г. Тома, 1897). На нашу думку, саме історію про вигнання Адама і Єви із Едемського саду Ф. Нуссбаум накладає на історію вигнання євреїв із дому, країни, всього світу. Німеччина, яка для Ф. Нуссбаума була рідним домом, – Раєм, перетворилася на ворожу країну, що позбавляється власних громадян. Окрім цього прикрасу на шиї Фелки, немов важку петлю, Ф. Нуссбаум зображує у кольорах німецької символіки, підкреслюючи політико-ідеологічне коріння появи Зла.

Специфічним художнім шляхом репрезентації подій для Ф. Нуссбаума стає саркастичне й алегоричне зображення дійсності в спустошеному місті або таборі: скелетів з посмішками, музичних концертів, маскарадів в картинах, які відносяться до періоду еміграції Ф. Нуссбаума в Брюссель («Комічний концерт», 1935, «Маскарад» 1939), але таке саркастичне бачення художника не випадкове. Сатиричне змалювання дійсності часто зустрічається на полотнах художників XX століття, які намагалися виразити спротив репресіям в карикатурах, в портретному живописі та малюнках (наприклад, О. Дікс «Сім смертних гріхів», 1933, К. Хофер «Чорні кімнати», 1943, ін.), створених на основі досвіду пережитої в'язниці або табору [Пышновская, 1976]. Можна помітити певні кореляції живопису Ф. Нуссбаума («Комічний концерт», 1935, «Маскарад» 1939, «Автопортрет з божевільним сміхом», 1936, «Автопортрет як гримаса II», 1936) з сюрреалістичним живописом (С. Далі, П. Пікассо), які обвинувачували фашизм (П. Пікассо «Герніка», 1937, ін.), вдаючись до параноїдально-критичних сюжетів, різкої контрастності та ексцентричності.

Вплив авангардистських течій добре демонструє «Автопортрет в сюрреалістичному пейзажі» (1939), в якому поєднуються футуристичні, механічні елементи, кубістські форми (в манері Ф. Леже, П. Пікассо, Ж. Брака, У. Боччоні), песимістичний настрій. Парадоксальне поєднання форм – лица Ф. Нуссбаума, будівництва, цифр начебто передає підсвідоме художника, а саме необхідність змін, «перебудови». Для Ф. Нуссбаума, як і для інших представників авангардного мистецтва, сарказм і алегоричні образи стали шляхом вираження спротиву правилам і канонам в мистецтві, ворожій політичній ідеології.

Подібна алегоричність характерна для *п'ятої типологічної лінії образів* – образів смерті в живописі Ф. Нуссбаума, яку ми виділяємо, і яка відображає саме наслідки Голокосту. До картин, що найкраще репрезентують цю тему, відносяться: «Прокляті» (1943 – 1944), «Шарманщик на вулиці Архімеда» (1943), «Тріумф смерті» (1944). В центрі картини «Шарманщик на вулиці Архімеда» (1943) ми бачимо пусту вулицю, усипану скелетами та камінням, з вікон домів стирчать чорні прапори. Посередині картини знаходиться шарманщик (можливо, в його образі Ф. Нуссбаум зобразив себе) зі спустошеним обличчям, і тільки муха, символ зла і смерті в світових релігіях, сидить на шарманці поряд з героєм.

Остання картина художника «Тріумф смерті» (1944) передає трагічність війни і Катастрофи: художник зобразив оркестр граючих на інструментах скелетів над купою розбитих, залишених речей ув'язнених. Варто сказати про схожість сюжету цієї картини з роботами прославлених попередників, – «Тріумфом смерті» П. Брейгеля (1562 – 1563), або «Апофеозом війни» В. Верещагіна (1871), які намагалися зобразити жахливість війни, епідемії, вбивства й смерті людей. Як наслідок ідеологічного безладу і аморальної політики проти євреїв, насилля над людьми, над усім тепер панує смерть, – смерть ликує, – ніби підкреслює Ф. Нуссбаум. Іронічні карикатури можна вважати художньою рефлексією художника на Зустріч зі смертю.

В якості *висновків* підкреслимо, що живопис Ф. Нуссбаума можна розглядати як візуальні рефлексії над антиєврейською політикою і трагедією Голокосту, що зберегли пам'ять про травматичний досвід жертви подій. Основні проблемні теми, які Ф. Нуссбаум відобразив у своїй творчості: 1) переслідування, вимушена еміграція і доля єврейського біженця, якому немає місця на карті Європи; 2) депортація і життя ув'язнених у таборі Сен-Сіпрієн, коли в подальшому з табором єврейський вигнанець ототожнює своє подальше життя і місце смерті; 3) наслідки насильства і неминуча смерть людей; 4) проблема національної самоідентифікації; 5) трагедія єврейської родини у часи війни, розрив сімейних зв'язків.

Ми виділили типологію образів, в яких Голокост отримав візуальне відображення в живописі Ф. Нуссбаума: 1) образи єврейських біженців; 2) образи ув'язнених табору Сен-Сіпрієн, в якому перебував художник; 3) «Я-образи» в автопортретах Ф. Нуссбаума; 4) образи членів родини Ф. Нуссбаума; 5) образи смерті як осмислення наслідків Голокосту. Герої картин Ф. Нуссбаума представлені жертвами насильства – як фізичного, так і морального, про що свідчать зображення виснаженого тіла і страждань героїв, зображення безсилим членів родини Ф. Нуссбаума. Автопортрети Ф. Нуссбаума можна вважати дзеркалом суб'єктивного сприйняття травми, пов'язаної з переслідуванням євреїв, а також дзеркалом, що відображає шлях єврейського біженця: від передчуття трагічних подій, через шлях депортації у табір і до усвідомлення смерті, від якої не можна вберегтися.

Значне місце у передачі емоцій і почуттів євреїв, пов'язаних з трагедією Голокосту (розгубленості, страху, відчаю), в живописі Ф. Нуссбаума займають символи (глобус, оголене дерево, рослина, зірка Давида), завдяки яким художник розкриває болючі проблеми безвиході єврейських біженців, що назавжди втратили дім, і для яких закриті усі дороги окрім табору смерті; акцентує увагу на приреченості жертв Голокосту; підкреслює проблему відчуженості євреїв, які через свою релігійну й національну приналежність зазнали страждань, дискримінації і переслідувань. Кольорова палітра, яку використовує Ф. Нуссбаум, передає динаміку суб'єктивного сприйняття подій, коли темні кольори на полотнах стають шляхом вираження переживань і страху за своє життя. Підкреслимо, що образ єврея в живописі Ф. Нуссбаума зберіг сліди болючого досвіду еміграції й табору, який пережив сам художник.

Викривальні образи й сюжети в живописі Ф. Нуссбаума (наприклад, маскаради і концерти зі скелетами) не тільки відображають реакцію на антиєврейську політику і наслідки Голокосту. Можна сказати, що для Ф. Нуссбаума живопис став інструментом як репрезентації смерті, так і вираження спротиву політиці пригноблення і вбивства, що відобразилося у сатиричних перебільшеннях, алегоріях, карикатурних автопортретах, а також можливістю на візуальному рівні передати моральні й «тілесні рани пам'яті» (за А. Ассман) від Голокосту. Живопис єврейського біженця не тільки ширше розкриває масштаби трагедії Голокосту як конфлікту між суб'єктом і державою, трагедії єврейської сім'ї, але і успадкував риси різних модерністських течій в кореляції з відомими сюжетами європейських попередників, що обумовлюють художню й історико-культурну цінність картин Ф. Нуссбаума.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Адорно Т. После Освенцима. *Негативная диалектика*. Москва: Научный мир, 2003. С. 322-333.

Арендт Х. Мы беженцы [Электронный ресурс] / пер. с англ. Е. Монастырского. *Интернет-журнал ГЕФТЕР*. 2016. URL: <http://gefter.ru/archive/18962>.

Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ: Ніка-Центр, 2012. 440 с.

Бретхольц Л., Олескер М. Прыжок в темноту. Семь лет бегства по военной Европе [Электронный ресурс] / пер. с англ. Г. Карнер, Е. Пустильниковой. Москва: Оги, 2013. URL: https://litresp.com/chitat/ru/Б/bretholjc-leo/prizhok-v-temnotu-semj-let-begstva-po-voennoj-evrope#sec_10.

Брухфельд С., Левин П. Перекажіть це дітям вашим...»: Книга про Голокост в Європі 1933 – 1945. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2018. 132 с.

Вайншельбаум Д. Феликс Нуссбаум – жизнь и творчество [Электронный ресурс]. *Леворадикал. Антифашизм / Изобразительное искусство*. 2013. URL: <https://levoradikal.ru/archives/9410>.

Койфман В. Мирозвезда Феликса Нуссбаума (1904 – 1944). Автопортрет в подполье (1944) [Электронный ресурс]. *LiveInternet*. 2018. URL: <https://www.liveinternet.ru/users/feigele/post441356273/>.

Левинас Э. Трудная свобода (очерки по иудаизму) [Электронный ресурс]. *Избранное: Трудная свобода* / пер. с фр. Москва: РОССПЭН, 2004. С. 319-590. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001017/st000.shtml>

Лотман Ю. Структура художественного текста. Санкт-Петербург: Искусство, 1998. 220 с.

- Нора П. Проблематика мест памяти. *Франция-память* / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. С. 17-50.
- Пышновская З. С. Немецкие художники-антифашисты: культурно-ист. очерк. Москва: Наука, 1976. 136 с.
- Ротенберг В. Феликс Нуссбаум как явление и символ [Электронный ресурс]. *Nota Bene*. 2005. № 8. С. 261-265. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/nota_bene_08_2005__ocr.pdf.
- Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / пер. с фр.; предисл., примеч. В. Колядко. Москва: Республика, 2000. 639 с.
- Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / пер. с англ. *Л. Журнаджи*. Київ: Дуліби, 2015. 584 с.
- Сологуб Т. «Если я исчезну...» (Рассказ о художнике, отобразившем в своих картинах Холокост) [Электронный ресурс]. *Судьбы Холокоста*. 2017. № 11. С. 26-31. URL: https://www.netzulim.org/R/OrgR/Articles/Baranovskaia/BaranJournals/BaranJournal_no11_15-02-17-Ver.pdf.
- Суковатая В. Рецепция войны и Холокоста в советской послевоенной литературе: документальная повесть А. Цессарского «Записи партизанского врача». *Проблеми історії Голокосту: український вимір. Реферований щорічний журнал*. Дніпро. Інститут «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД». 2018. Вип. 10. С. 94-121.
- Desbois P. The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews / English translation by Catherine Spencer. New York: [Palgrave Macmillan](#), 2008. 233 p.
- Elsby L. Teaching the Holocaust using Art [Electronic resource]. *Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center*. URL: <https://www.yadvashem.org/education/educational-videos/video-toolbox/hevt-art.html#0>.
- Meinen I., Meyer A. Verfolgt von Land zu Land. Jüdische Flüchtlinge in Westeuropa 1938 – 1944. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2013. 332 s.
- Shendar Y. Felix Nussbaum [Electronic resource]. *Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center*. URL: https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/nussbaum/about_nussbaum.asp.

REFERENCES

- Adorno, T. (2003). *After Auschwitz*. In Theodor W. Adorno, *Negative Dialectics* (pp. 322-333). Moscow, Scientific World. (In Russian).
- Arendt, H. (2016). *We are refugees* (E. Monastyrskiy, Trans.). *Online magazine GEFTER*. (Original work published in 1994). Retrieved from: <http://gefeter.ru/archive/18962>. (In Russian).
- Assmann, A. (2012). *Spaces of memory. Forms and transformations of cultural memory* (K. Dmitrenko, L. Doronicheva, O. Yudin, Trans.). Kyiv, Nika-Centre. (In Ukrainian).
- Bretholz, L. & Olesker, M. (2013). *Leap into Darkness: Seven Years on the Run in Wartime Europe* (G. Karner, C. Pustilnikova, Trans.). Moscow, OGI. Retrieved from: https://litresp.com/chitat/ru/Б/bretholjc-leo/prizhok-v-temnotu-semj-let-begstva-po-voennoj-evrope#sec_10. (In Russian).
- Bruchfeld, S. & Levin, P. (2018). *Pass this on to your children...: History of the Holocaust in Europe 1933 – 1945* (Second Ukrainian publishing, supplemented and expanded). Dnipro, Ukrainian Institute for Holocaust Studies «Ткума». (In Ukrainian).
- Vayshelbaum, D. (2013). *Felix Nussbaum – life and work. Left radical. Anti-fascism / Visual arts*. Retrieved from: <https://levoradikal.ru/archives/9410>. (In Russian).
- Koymann, V. (2018). *World star of Felix Nussbaum (1904 – 1944). Self portrait in hiding (1944)*. *LiveInternet*. Retrieved from: <https://www.liveinternet.ru/users/feigele/post441356273/>. (In Russian).
- Levinas, E. (2004). *Difficult freedom (essays on Judaism)*. In: E. Levinas. *Selected: Difficult freedom*. (Trans. from French, pp. 319-590). Moscow, ROSSPEN. Retrieved from: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001017/st000.shtml>. (In Russian).
- Lotman, Y. (1998). *Structure of fiction text*. Saint Petersburg, Art. (In Russian).

- Nora, P. (1999). *Issues of memory spaces*. In: P. Nora, M. Ozouf, G. de Puymezh & M. Wienock. *Rethinking France* (D. Hapaeva, Trans. from French, pp. 17-50). Saint Petersburg, Publishing of Saint Petersburg University, 1999. (In Russian).
- Pyshnovskaya, Z. (1976). *German anti-fascist artists: cultural-historical essay*. Moscow, Science. (In Russian).
- Rotenberg, V. (2005). *Felix Nussbaum as a phenomenon and symbol*. *Nota Bene*, 8, 261-265. Retrieved from: https://vtoraya-literatura.com/pdf/nota_bene_08_2005__ocr.pdf. (In Russian).
- Sartre, J.-P. (2000). *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*. (V. Kolyadko, Foreword, note). Moscow, Republic. (In Russian).
- Snyder, T. (2015). *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. (L. Zurnadzhy, Trans. from English). Kyiv, Duliby. (In Russian).
- Sologub, T. (2017). «If I disappear...» (A story about an artist who reflected the Holocaust in his paintings). *Fates of Holocaust*, 11, 26-31). Retrieved from: https://www.netzulim.org/R/OrgR/Articles/Baranovskaia/BaranJournals/BaranJournal_no11_15-02-17-Ver.pdf. (In Russian).
- Sukovataya, V. (2018). *Reception of the war and the Holocaust in the Soviet post-war literature: documentary story by A. Tsessarskiy «Partisan Doctor's Notes»*. *Problems of Holocaust history: Ukrainian dimension. Referenced Annual Journal*, 94-121. Dnipro, Ukrainian Institute for Holocaust Studies «Tkuma»; PC «Lyra Ltd.». (In Russian).
- Desbois, P. (2008). *The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews* (C. Spencer, Trans. from English). New York, [Palgrave Macmillan](#). (In English).
- Elsby, L. *Teaching the Holocaust using Art. Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center*. Retrieved from: <https://www.yadvashem.org/education/educational-videos/video-toolbox/hevt-art.html#0>. (In English).
- Meinen, I. & Meyer, A. (2013). *Verfolgt von Land zu Land. Jüdische Flüchtlinge in Westeuropa 1938 – 1944*. Paderborn, Ferdinand Schöningh. (In German).
- Shendar, Y. *Felix Nussbaum. Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center*. Retrieved from: https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/nussbaum/about_nussbaum.asp. (In English).